

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: АСПЕКТИ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477) «15 / 17»

Д. В. Шаталов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРО ТИПИ НАПАДІВ КОЗАКІВ І ТАТАР НА УКРАЇНСЬКОМУ СТЕПОВОМУ КОРДОНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Зроблено спробу розглянути типологію та основні етапи здійснення татарських та козацьких грабіжницьких акцій на українській ділянці Степового Кордону. Вказано на необхідність термінологічного усталення у визначенні таких нападів.

Ключові слова: Степовий Кордон, українське козацтво, татари, набіг, похід.

Сделана попытка рассмотреть типологию и основные этапы осуществления татарских и казацких грабительских акций на украинском участке Степной Границы. Указано на необходимость терминологического определения в обозначении таких нападений.

Ключевые слова: Степная Граница, украинское казачество, татары, набег, поход.

In the article author attempts to consider the typology and the main stages of Tatar and Cossack extortionate actions of the Ukrainian part of the Steppe frontier, the author points to the need for stabilization of terminology in the definition of such attacks.

Key words: Steppe Frontier, Ukrainians Cossacks, Tatars, raid, campaign.

В сучасну українську історіографію все більш упевнено входить розуміння історії українського козацтва та його взаємовідносин з мусульманськими сусідами як історії Степового Кордону Європи. Різним аспектам цієї проблематики присвячені праці О. Бачинської,

В. Брехуненка, В. Грибовського, Р. Дашкевича, С. Каюк, С. Леп'явка, І. Стороженка, І. Черновола та ряду інших авторів.

Залучення теорії Великого Кордону до розгляду подій на українсько-тюркському прикордонні в другій половині XV – першій XVII ст. дозволяє дещо скоригувати погляди на відносини українських козаків та їх мусульманських сусідів у контексті військово-здобичницьких стосунків.

Татарські напади на українські землі є явищем, дослідженим відносно добре.

І. Ворончук, проаналізувавши зміст цілого ряду українських літописів, склала «Каталог татаро-турецьких нападів на українські землі у XVI – першій половині XVII ст.» [6]. Літописи зафіксували татарські та турецькі напади (двічі фіксуються дії волоського господаря) в 1416, 1482, 1486, 1491, 1494, 1495, 1496 (двічі), 1497 (двічі), 1498 (чотири рази), 1499 (двічі), 1500, 1501, 1502, 1503, 1505 (тричі), 1506 (двічі), 1507 (двічі), 1508, 1509, 1510, 1511, 1512, 1515, 1516 (двічі), 1518 (за рядом літописів, 1519 р.), 1524 (кілька нападів), 1525, 1527, 1530, 1532, 1534, 1538 (двічі), 1549, 1550, 1558, 1564, 1567 (49), 1575, 1576, 1577, 1578, 1588, 1589, 1590, 1594, 1595, 1605 (п'ять разів), 1606, 1608, 1611, 1616, 1617, 1618 (двічі), 1619, 1633, 1640 рр. [6, с. 88–93]. Цей каталог дозволяє нам з'ясувати зміни в інтенсивності нападів. Так, за період 1482–1567 рр. (85 років) зафіксовано 48 нападів (в середньому 0,56 нападу на рік), у той час як за період 1575–1640 рр. (65 років) сталося 24 напади (0,36 на рік). Крім того, слід відзначити, що майже всі дослідники наголошують на тому, що літописці повідомляють, як правило, лише про великі або середні напади татар; напади з кількістю в 2–3 тис. учасників, або ще дрібніші взагалі не фіксуються через свою звичність та поширеність. Так зокрема стверджує І. Ворончук [5, с. 222].

Класифікацію татарських нападів за кількістю учасників розробив Я. Дашкевич. Згідно з цією класифікацією великим походом можна вважати такий, в якому було задіяно до 100 тис. учасників. Такий похід здійснювався у виняткових випадках для досягнення військової мети. Середніми є вторгнення з кількістю учасників 20–30 тис. чоловік, невеликими – 2–3 тис. «мікронапади» – 100–300 учасників, проте здійснюються до 20 разів на рік [11, с. 338]. (Втім слід зазначити дискусійність питання про можливість існування у кримського хана 100-тисячної армії. Наприклад, російський дослідник В. Пенской оцінює армію хана на середину XVI ст. як 40–50-тисячну, С. Леп'яво відзначає, що в сучасній польській історіографії максимальна чисельність татарського війська дорівнює не більше як 50 тис. воїнів [16, с.59; 14].) М. Хорн розділяв татарські напади на генеральні походи, великі та невеликі, причому обраховував середню величину полону

для генерального походу до 5 тис. людей, великого – до 3 тис., невеликого – близько 250 (проте М. Хорн досліджував події першої половини XVII ст.); турецький вчений XVII ст. Катіб Челебі виділив три типи нападів: *sefer* – похід, організований ханом або членами його родини; *czapul* – напади меншого значення; *besz basz* – напади дуже невеликих загонів [18, с.155].

Я. Дашкевич розкрив і загальну тактику невеликих татарських нападів, ґрунтуючись на описах сучасників подій. Відділ з кількох тисяч кіннотників проривався вглиб українських земель і утворював в певному місці кіш, з якого на всі боки розсилалися менші загоны. Загін розтягався у лінію приблизно на 10 миль і захоплював усіх придатних до рабства; інших вбивали. Села палили з метою сигналізації: дим мав сповістити інші загоны, що тут ясир вже забрано. Загін діяв 4–8 днів і потім повертався до коша. Ясир гнали пішки, вбиваючи хворих та ослаблих, при наближенні погоні полонених знищували [11, с. 42].

Про татарські мікронапади знаходимо свідчення в записках барського старости Берната Претвича, який зазначає, що «з ними [татарами] ходили і самі турки, і посилали своїх слуг, а інші давали коней татарам з умовою на половину здобичі... Бо що татарин захопив на турецьких конях, половину мусив віддати туркові, який другу половину у нього викупляв за скільки хотів і забирав назад своїх коней. Отак з того багатіли...» [4, с.46]. З цього джерела видно, що турецька «допомога» татарам була доволі значна: так, «з битви дісталася 170 коней, між якими половина були турецькими», наступного року «нам дісталася 560 коней, між якими було 200 турецьких», потім «коней нам дісталася біля тисячі... А між тими кіньми було 450 турецьких». У 1542 р., за повідомленням Б. Претвича, з п'ятисот коней було 200 турецьких, у 1543 р. «взяли чотириста коней, між якими майже не було інших – тільки турецькі», 1546 р. «взяли у них 250 коней, між якими було близько ста турецьких» [4, с. 51–53, 55–56]. За цими даними, частка турецьких коней в середньому становила 40%. Б. Претвич відмічав також і зацікавленість турецької центральної влади в такому бізнесі, оскільки «султанові з людей, захоплених на землі Вашої Королівської Милості йшло по 600 аспрів податку, бо хто продає, той сплачує 300 аспрів, і хто купує, також сплачує 300 аспрів» [4, с. 46].

Відкритим залишається питання щодо втрат українського населення від татарських нападів. Я. Дашкевич запропонував вважати максимальне співвідношення між кількістю нападників і полонених як 1:25, а загальні втрати населення за період XV – середини XVII ст. – близько 2–2,5 млн. осіб [11, с. 44, 45]. За підрахунками Я. Дзирі, протягом XV – XVI ст. до Криму було виведено 489410 бранців, Б. Барановський оцінював щорічні середні втрати населення Речі По-

сполитої в 20 тис. людей, а загальна кількість, за його підрахунками, становила у період 1474–1694 рр. один мільйон бранців [5, с. 222].

При описі татарських нападів на українські землі в історіографії використовуються поняття «похід» та «набіг» (деякі дослідники іноді вживають як заміник слова «набіг» термін «рація» гал, дашк), причому часто вживаються вони як синоніми, відрізняючись лише тим, що «походом» іменують більші за масштабами напади, наприклад, як це робить Н. Яковенко [20, с. 183]. Але, на нашу думку, це змішування понять є не зовсім правомірним, оскільки, як відзначають дослідники історії Кримського ханства, ці поняття мають значні відмінності: якщо похід здійснювався за розпорядженням влади та мав якусь політичну мету, то набіг – це ті ж самі за характером дії, але здійснені без відома або всупереч бажанням влади, які головною метою мають захоплення полонених та здобичі [7, с. 290]. С. Іщенко також веде мову про те, що у військовій справі у татар можна виокремити два типи організації. До першого відноситься «бойовий похід, коли татарське військо брало участь у бойових діях воюючих сторін», іншою ж формою організації є «грабіжницький набіг – беш-баш.., який здійснювався найчастіше мурзами і беями з порівняно невеликими військовими загонами з метою отримання здобичі і захоплення полонених» [13].

Яскраву ілюстрацію щодо незалежності набігів від політичних обставин знаходимо у «Хроніці...» Гваньїні: відрядивши в 1455 р. послів до Вільна, «королівський побратим перекопський хан Ецин-Гірей» (очевидно, мається на увазі Хаджі Герай) радив королю укріпити замки на Поділлі та в Русі, оскільки «... я вже старий, не можу стримувати своїх людей, щоб вони не чинили там шкоди, синів же маю малих, їх слухати у цьому не будуть» [1, с. 338].

Якщо татарські напади на українські землі є відомими й відносно дослідженими, то питання стосовно аналогічних дій українського козацтва щодо татар і турків є майже не вивченим. Не претендуючи на детальний огляд козацьких нападів на татар та турків, ми спробуємо виокремити певні закономірності в їх здійсненні. У період кінця XV – першої половини XVII ст. можемо виокремити два етапи у здійсненні козацьких нападів: з другої половини XVст. по 70-ті рр. XVI ст. та з 1570-х рр. до середини XVII ст.

У період кінця XV –70-х рр. – XVI ст. можемо виділити два основні типи козацьких дій проти татар: дрібні розбійницькі акції і напади на кочовища та замки. Особливість еволюції козацьких дій відзначив ще М. Грушевський, зауваживши, що «... коли татарські напади від великих масових походів переходили на дрібні грабіжничі ватаги, українська людність, навпаки від погонь і дрібних зачіпок переходила до більш сміливих нападів на татарські кочовища, а далі – до походів... на турецькі і татарські замки і городи» [9, с. 65].

Перші звістки про українських козаків повідомляють про їх дрібні розбійницькі акції у південних степах: 1492 р. було розбито та пограбовано татарський корабель під Тягиною і уведено кілька людей; 1493 р. пограбовано московського посла, про що Менглі Герай у своєму листі особисто інформував Івана III: «Субота, слуга твоя, ехал из Черкаського городка, казаки потоптали, все поимали, пеше остави» [3, с. 194]; взимку 1502 / 03 р. відбувається напад козаків на кримського посла на дніпровському перевозі; літом 1504 р., знов на перевозі, пограбовано купців і послів [9, с. 82–84].

Більше відображення у джерелах знайшли напади козаків на татарські та турецькі міста і кочовища. Проте при їх здійсненні козацтво виступає не самостійною силою, а під впливом прикордонних старост українських міст (хоча, з іншого боку, можна сказати, що це старости виступають як козаки).

У період 1505–1509 рр. відбувся ряд нападів козаків під Очаків і на чорноморське узбережжя [9, с. 86]. У 1516 р. на Аккерман здійснив напад П. Лянцкоронський, під його керівництвом було «... рицерство Руське, Волинське і Подільське з Козаками»; можливо, в цьому нападі брав участь і О. Дашкович [19, с. 57]. У 1519 р. черкаські козаки здійснили напад на улуси та міста кримського хана, забравши велику кількість худоби, ймовірно, тут також не обійшлося без О. Дашковича [19, с. 58]. З кінця 1520-х рр. розпочалися доволі значні напади прикордонних старост на татар. Так, у 1528 р. експедицію під Очаків здійснили черкаський староста Остафій Дашкович, староста хмельницький Предслав Лянцкоронський, старости вінницький і брацлавський. Вони мали під командуванням біля 1200 вершників і змогли увести у татар біля 500 коней та 30 тис. овець. Наступного року відбувся напад 2000 чоловік під проводом Язловецького і Пілецького під Очаків, але він виявився невдалим [9, с. 60].

З весни 1538 р. мали місце постійні скарги османської адміністрації на напади козаків на татарські кочовища та турецькі міста Північного Причорномор'я: Очаків, Білгород, Тягину [2, с. 4, 8, 9, 10]. Апофеозом цих нападів можна назвати напад козаків на Очаків 1545 р., коли козаки здобули замок і пограбували місто. Цей напад, очевидно, мав тяжкі наслідки для місцевих татар, оскільки Б. Претвич у 1545 р. не зафіксував жодних татарських дій.

Кількість учасників козацьких нападів на татарські улуси та турецькі міста до 70-х рр. XVI ст. є відносно невеликою. За даними, наведеними М. С. Грушевським, кількість учасників набігів становила у 1528 р. (похід під Очаків) – 1200 чол., 1529 р. – 2 тис. людей [9, с. 60]. У листопаді 1540 р. султан Сулейман писав про сто кінних [2, с. 9], у нападах на татар Б. Претвича кількість учасників не перевищувала кілька сотень. (У коментарях до його спогадів видавцями відзна-

чено, що у період 1535–1550 рр. Претвич отримував кошти на утримання такої кількості кіннотників: 1535 р. – 50 чол., 1537 р. – 120 чол., 1538 р. – 200, 1539 р. – 120, 1540 р. – 120, 1541 р. – 100, 1542 р. – 50, 1543 р. – 150, 1544 р. – 90, 1545 р. – 200, 1546 р. – 200, 1547 р. – 200, 1548 р. – 100, 1549 р., 1550 р. – по 200 [4, с. 65]).

У контексті взаємних нападів татар та українських козаків окрему специфіку мала діяльність князя Дмитра Вишневецького. Вишневецький, як видається, був першим, хто не вдовольнився обороною від татарських набігів і набігами на татар. В його діяльності простежується послідовне намагання обмежити можливості для нападів кримських татар. Задля тієї мети на початку 1550-х рр. було побудовано фортецю на острові Хортиця, яку вважають прообразом майбутньої Січі.

Приблизно з 1570-х рр. можемо виокремити новий етап козацько-татарських взаємовідносин на Степовому Кордоні, який тривав до 1648 р. Головною його ознакою стало те, що в цей період козацькі набіги на татар досягли масштабів, порівняних за розмахом з татарськими набігами на українські землі кінця XV – першої половини XVI ст. Причинами таких змін можна назвати декілька факторів: збільшення кількості козаків, внутрішня криза Кримського ханства, яка проявилася в ряді династичних конфліктів та пов'язаних з ними антиосманських виступів. Важливим фактором стало також становлення Запорозької Січі, що відбулося приблизно на рубежі 70–80-х рр. XVI ст. [10, с. 8]. Цей період умовно можна розділити на два підперіоди:

1) 1570–1590-ті рр. – перехідний час, коли козаки нарощують свою активність «кількісно», проте вона не змінюється «якісно».

2) кінець XVI ст. – 1648 р., коли в діях козаків відбуваються якісні зміни – поширення морських походів, участь у кримських усобицях та ін.

Козацькі дії в підперіод 1570-х – 1590-х рр. типологічно мало чим відрізняються від попереднього періоду – ті ж напади на турецькі та татарські міста, ті ж захоплення полонених та худоби, ті ж грабунки купців. Суттєвою «новинкою» в козацьких діях можна назвати лише зростання їх інтенсивності та масштабів проведення. За цим параметром козацькі напади цілком порівнянні з татарськими нападами на українські землі на початку XVI ст., про що каже, зокрема, С. Леп'явко [15].

У 1589 р. сталася подія, яка мала великий міжнародний резонанс і ледве не викликала польсько-турецьку війну [12]. Мова йде про напад українських козаків на Гезльов з моря. Цей напад можна назвати початком переходу до нового етапу життя українського прикордоння – етапу, головним символом якого є козацькі морські походи.

Символом другого етапу прикордонних взаємовідносин можна вважати морські походи українського козацтва. Саме вони значною

мірою були причиною дестабілізації міжнародних відносин у регіоні. Якщо поглянути на цілі козацьких морських нападів, методи їх здійснення та їх наслідки, то цілком можна погодитися з думкою П. Саса про те, що «козацькі походи на море в організаційно-технічному відношенні поставали як своєрідна форма підприємництва» [17, с.103]. Очевидною є здобичницька природа морських нападів, оскільки вони не несли жодної політичної мети. Здійснення козаками морських нападів зовсім не виключало продовження нападів суходільних.

Побіжно оглянувши основні етапи у здійсненні козацьких нападів на мусульманських сусідів, вважаємо за доцільне звернути увагу на певну неусталеність термінів для позначення подібного роду нападів. Козацькі дії називаються як нападами, так і походами, експедиціями. Проте, оскільки козацьке військове здобичництво за своєю суттю схоже з грабівничими татарськими нападами, вважаємо за доцільне також розрізнити тут походи та набіги (хоча це може викликати певну плутанину, оскільки усталеним в історіографії терміном «морські походи» позначаються напади, які в більшості випадків є за своєю сутністю набігами).

Отже, при розгляді подій на українському прикордонні в контексті теорії Великого Кордону слід брати до уваги лише набіги як повсякдення і спосіб життя населення, оскільки походи є проявом зовнішньої політики держав і мають пряме відношення до історії міжнародних відносин. Відповідно ми повинні усвідомлювати мету кожного нападу (коли це нам дозволяють джерела), щоб правильно його ідентифікувати.

Бібліографічні посилання

1. *Гваніні О.* Хроніка європейської Сарматії / О. Гваніні. – К., 2007.
2. Джерела до історії України–Руси. –Л., 1908. –Т. 8.
3. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордами и с Турцией // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1884. –Т. 41.
4. Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя; К., 1997.
5. *Ворончук І.* Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми / І. Ворончук // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 220–224.
6. *Ворончук І.* Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. / І. Ворончук // Житомирщина на злами тисячоліть: наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 86–94.
7. *Гайворонский О.* Повелители двух материков / О. Гайворонский. – К.; Бахчисарай, 2007. – Т. 1.
8. *Галенко О.* Про татарські набіги на українські землі / О. Галенко // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6. – С. 52–68.
9. *Грушевський М.* Історія України–Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. VII.

10. Губрик А. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) / А. Губрик // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 3–17.

11. Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема / Я. Дашкевич // Укр. археогр. щорічн. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 40–47.

12. Демин О. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589–1590 гг. / Демин О. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв. – Ростов-н / Д, 1989. – С. 129–135.

13. Ищенко С. Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов) / С. Ищенко // velizariy.kiev.ua/avallon/steppe/tatar/lit/ichenko.html.

14. Леп'явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп'явко // www.cossackdom.com/book/bookkordon.html

15. Леп'явко С. Козацькі походи на татар у 1570–1580-х роках / С. Леп'явко // www.cossackdom.com/articles/1/lepivko_pohodu.htm

16. Пенской В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. / В. Пенской // Восток (Orient). – 2010. – № 2. – С. 56–66.

17. Сас П. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 pp.) / П. Сас. – Біла Церква, 2010.

18. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI – XVII вв. / В. Хензель // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 147–158.

19. Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. Черкас // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 53–67.

20. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2006.

Надійшла до редколегії 11.10.2011

УДК 94 (477) «15 / 16»

В. І. Суховий

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАТУС ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ШЛЯХЕТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.: ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Розглянуто статус жінки-шляхтянки в соціумі та родині на українських теренах у другій половині XVI – на початку XVII ст. в ракурсі проблематики інтерпретації джерел.

Ключові слова: жінка, соціум, родина, інтерпретація, українська шляхта.

© В. І. Суховий, 2011